

היחס במקורות חז"ל ללימודים כלליים

סקירה ועיון

מבוא

מאמר זה מציג לפני המחנך הדתי מגוון ממקורות חז"ל (מהתנאים עד לגאונים), העוסקים בבירור הסוגיה הערכית של יחס חז"ל ללימודים כלליים (=לימודי חול), וכן בירור היחס הראוי שבין לימוד התורה וענפיה לבין לימוד החכמות החיצוניות לסוגיהן – סוגיה, שנדונה זה דורות רבים. לא נעסוק במקורות מאוחרים מתקופת הגאונים.

מעיון במקורות אלה עולה, שהמושג "לימודים כלליים" אינו עשוי יריעה אחת בתורתם של חז"ל. חז"ל יצרו אבחנה בין תחומי הדעת הכלליים. חלקם נאסרו באופן חד-משמעי, חלקם נאסרו במקום מסוים או בזמן מסוים (או בשניהם), חלקם, הותר לחלוטין או הוגדר כחיוני לקיום החיים, לביסוס האמונה ולידיעתה של התורה.

1. לימוד "אומנות" או "מלאכה"

"תני רבי ישמעאל: ובחרת בחיים – זו אומנות"¹.

הציווי של התורה ו"בחרת בחיים"² בצורתו המורחבת כולל גם את העיסוק באומנות. עיסוק זה דורש לימוד והתמחות מקצועית על-מנת שנעשה מלאכתנו היטב. ר' ישמעאל נאמן לשיטתו, כשמיישב את הסתירה בין שני הפסוקים: "לא ימוש ספר התורה הזה מפידך"³, כנגד "ואספת דגנך תירושך ויצהרך"⁴ וטוען: "הנהג בהן מנהג דרך ארץ". בפולמוס זה הוא חולק על שיטת רשב"י הסובר: "תורה – מה תהא עליה?". בהמשך הסוגיה מסכם אבי ואומר: "הרבה עשו כר' ישמעאל – ועלתה בידן, כרשב"י – ולא עלתה בידן"⁵.

חז"ל הטילו חיוב על האב ללמד את בנו אומנות⁶, ואף התירו בשבת למנות את האומן המלמד. מינוי זה נחשב ל"חפצי שמים" המותר בשבת, ואינו נחשב "כחפצי חול" האסורים בשבת⁷. יתרה מכך, לשיטת רבי יהודה בר אילעי, אם האדם לא מלמד את בנו אומנות, כאילו לימדו לסטות⁸. חובת לימוד מלאכה והעיסוק בה – מקבלת בחז"ל ממד אידאי של לכתחילה. "היה רבי אליעזר אומר: גדולה היא מלאכה, שכשם שנצטוו ישראל על השבת – כך נצטוו על המלאכה שנאמר: ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך"⁹, וכן: "... כל תורה שאין עמה מלאכה – סופה בטילה וגוררת עוון"¹⁰, וכן: "אם אין תורה, אין דרך ארץ, אם אין דרך ארץ, אין תורה"¹¹, וכן: "שוליא דנגרי-חיותא היא דלמדיה"¹² (=לימוד מלאכת הנגרות נחשב לצורך קיום החיים, ולכן יש להחשיב לימוד זה כמצווה). שמעיה הגדיל לומר: "אהוב את המלאכה..."¹³ – המלאכה צריכה להיות אהובה ואיננה עניין של כורח

תאריכים: לימודים כלליים, אומנות, לשון יוונית, חכמה יוונית, ספרים חיצוניים, מדעי הטבע, היגיון.

חיים בלבד.

העולה מן המקורות הוא, שחז"ל ראו בלימוד אומנות לשם עיסוק בה, דבר לגיטימי – ומלכתחילה – המאפשר את קיום האדם. לא נמצאו מקורות, השוללים באופן מוחלט לימוד ועיסוק באומנות, להוציא את דעתו של רבי נהוראי: "מניח אני כל אומנות שבעולם, ואיני מלמד את בני אלא תורה"¹⁴. ההנמקה לדבריו היא, שרבי נהוראי העיר הערה אישית על בנו, שהיה מוכשר ביותר בלימוד תורה באופן בולט¹⁵.

פירוש אחר, שדבריו משלימים את הרישא של המשנה, שחובת האב ללמד את בנו מלאכה נקיה וקלה באופן עראי, אבל לימוד תורה צריך להיות לימוד של קבע – כאומר: מניח אני קביעות של כל אומנות, ואני מלמדו תורה – בקביעות, ואומנות – עראי¹⁶.

פרשנות אחרת לדבריו יוצרת אבחנה בין ארץ-ישראל לבבל – "הא לן והא להו": בבבל הניח ר' נהוראי כל אומנות שבעולם, אבל בארץ-ישראל יש עניין רוחני לעיסוק באומנות¹⁷. פרשנויות אלו לדברי רבי נהוראי מצטרפות למקורות נוספים, המבקשים לשמור על האיזון שבין לימוד תורה לבין לימוד המלאכה והעיסוק בה¹⁸.

2. לימוד לשון יוונית ושפות זרות אחרות

חז"ל לא שללו את לימוד השפה היוונית כשפה זרה, אף-על-פי שבתקופות מסוימות ראו בשפה זו אמצעי להתקרבות לעולם ההלניסטי. אנו מוצאים עדויות מתקופת המשנה והתלמוד על לימוד ושימוש בה בקרב ההנהגה ואף בקרב ההמון היהודי¹⁹. בדרך כלל שימשה השפה עניין פונקציונאלי בחיי היומיום בחברה היהודית בארץ-ישראל, עד כדי כך שהשפה היוונית חדרה גם לבית הכנסת במסגרת הדרשות²⁰ ונוסחי התפילה²¹, וכן חדרה לתרגומים של ספרי התנ"ך²².

חכמי הסנהדרין נדרשו לדעת גם את השפה היוונית על-מנת שיוכלו להתמנות כדיינים בסנהדרין: "אמר ר' יוחנן: אין מושיבין בסנהדרין אלא בעלי קומה... ויודעים בשבעים לשון, שלא תהא סנהדרין שומעת מפי המתורגמן"²³. כמו-כן אנו מוצאים, שרבי אליעזר ורבי יהושע שלטו בשפה היוונית, עד כדי כך שהם הדריכו את עקילס הגר, בשעה שתרגם את התורה לפני רבי אליעזר ולפני רבי יהושע ואמרו לו: "יפית מבני אדם"²⁴.

רבי יונתן (המאה ה-3 לסה"נ) משבח את סגולותיה של הלשון היוונית לא רק כשפת דיבור, אלא אף כשפת הספרות והשירה: "זמר" – בלשוננו של רבי יונתן²⁵. רק אדם, שהכיר היטב את הסגנון הספרותי היווני, יכול היה לחוות דעתו על הלשון היוונית.

רבי יהודה הנשיא מתנגד לשימוש בשפה הארמית, אבל מצדד בשפה היוונית: "בארץ ישראל – לשון סורסי (=ארמית) – למה? אלא אי (=או) לשון הקודש, אי לשון יוונית"²⁶. עדות מפורשת על לימוד אינטנסיבי של שפה זרה – אנו מוצאים בתקופת הגאונים במאווה העשירית והאחת עשרה.

"משמיה דרב האי גאון – איתמר: מותר ללמד תינוקות של בית-הכנסת אגב לימוד התורה – כתב ערבי וחשבונות, אבל שלא עם התורה – אינו נכון"²⁷. יש לדייק מלשון הגאון, שאינו מחייב את לימוד השפה הערבית, אלא מתיר. מ"מ הישיבה בבבל – בין דוברי הערבית – עוררה את הצורך בלימודה. נראה, שחז"ל לא התנגדו ללימוד שפה זרה. ידיעת שפה זרה נחוצה, בשעה שאתה יושב בקרב דובריה.

כמו-כן ראו חז"ל בשפה זרה אמצעי אמנותי, שאיננו בעל השפעה מהותית-אמונית, כמו יכולת ההשפעה השלילית של החכמה היוונית, כדברי התלמוד הבבלי: "לשון יווני - לחוד, חכמת יוונית - לחוד"²⁸.

3. לימוד "חכמה יוונית"

ביטוי לשלילת לימוד חכמה יוונית אנו מוצאים בהוראות הבאות:
"שלא ילמד אדם את בנו חכמה יוונית"²⁹, וכן: "ארור אדם, שילמד לבנו חכמה יוונית"³⁰.
משני מקורות אלו ברור לחלוטין, שחז"ל שללו לימוד חכמה יוונית לדור הצעיר.
חשוב לעיין בנימוקים לאיסור העולים מהמקורות הבאים:
"שאלו את רבי יהושע: מהו שילמד אדם את בנו יוונית? ענה להם: ילמדנו, בשעה שהוא לא יום ולא לילה. דכתיב: והגית בו יומם ולילה"³¹.

במקום אחר אנו מוצאים: "שאל בן דמא, בן אחותו של רבי ישמעאל את רבי ישמעאל: כגון אני, שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמה יוונית? קרא עליו המקרא הזה: לא ימוש ספר התורה... והגית בו יומם ולילה. צא ובדוק שעה, שאינה לא מן היום ולא מן הלילה, ולמוד בה חכמה יוונית"³².
הנימוק הראשון, העולה משני מקורות אלו (מהתלמוד הבבלי ומהתלמוד הירושלמי) הוא, שחז"ל חששו מביטול תורה, משום שיש חיוב לעסוק בה יומם ולילה³³.

התלמוד הירושלמי מנמק נימוק שני בשם ר' יוחנן: "מפני המסורות" (מלשינים), כלומר כדי שלא יהא מכיר בלשונם ועל-ידי כך יתרגל לשהות במחיצת המלכות ו"ימסור" להם יהודים.
נימוק שלישי לאיסור לימוד חכמה יוונית אנו מוצאים בדרשה על הפסוק: "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם" (במ' ט"ו, לט). חז"ל דורשים פסוק זה באומרים: "ולא תתורו אחרי לבבכם - זוהי מינות"³⁴, כלומר יש חשש לערעור האמונה ולאובדנה, אם מעיינים ולומדים השקפה דתית זרה הנוגדת ליהדות, באופן המושך את הלב והשכל לדרך מינות.

נימוק רביעי לאיסור לימוד חכמה יוונית הוא סכנת עזיבת התורה והמצוות. רב האי גאון טוען, שמי שיסיר לבו מלימוד תורה ויתעסק בפילוסופיה - יסיר מעליו אט-אט עול תורה ויראת שמים, עד שלא יחוש לעזיבת התורה והתפילה³⁵. כלומר קיים חשש לא רק לביטול לימוד תורה ו/או לערעור האמונה וכפירה ח"ו, אלא אף לעזיבת התורה והמצוות באופן מעשי ממש.

לעומת זאת, אנו מוצאים מקורות, המתארים לימוד חכמה יוונית:
רבן שמעון בן גמליאל מעיד על אביו הנשיא, רבן גמליאל (המאה ה-1 לסה"נ): "אלף ילדים היו בבית אבא: חמש מאוד מהם למדו תורה, וחמש מאות למדו חכמה יוונית"³⁶. וכן: "ג' דברים התירו לבית רבי: שיהו רואין במראה, ושיהו מספרין קומי (=תספורת יוונית) ושילמדו את בניהן יוונית, שהיו זקוקין למלכות"³⁷.

ציטוטים אלו מתייחסים לקרובים למלכות מבית הנשיאות, אולם קשה להאמין, שיחס זה לתרבות היוונית היה נחלת בית הנשיאות בלבד. ליברמן³⁸ טוען, שחכמי ארץ ישראל, בעלי ההשכלה הכללית, הכירו את הסגנון, המהלך בחוגי התרבות של אותו הזמן, והיו מסוגלים להוכיח את מעלת היהדות בדרכים ובשיטות, שהיו רווחות בקרב אנשי התרבות. נמצאנו למדים, שבית הנשיא ובית ראש הישיבה בקיסרין היו גורמים פנימיים, שסייעו להפצת התרבות היוונית בקרב המון העם היהודי, שניסה לחקות את בני המעמד הגבוה - מעמד החכמים.

גישה מחקרית זו מתארת את מציאות החיים באותה תקופה, שלא נראתה בעיני חז"ל מלכתחילה. שהרי אי אפשר להתעלם מההיתר המוזכר לעיל, שניתן לקרובים למלכות ולבית הנשיאות בלבד ללימוד חכמה יוונית, על-מנת למצוא חן בעיני השלטונות³⁹ או כדי שיוכלו להציל נפשות מישראל⁴⁰. אלון מסיק מהמקורות, שאמנם רק לבני המעמד הגבוה הותר לעסוק בחכמה יוונית⁴¹ – בניגוד לגישה המחקרית שהוזכרה לעיל.

ראוי לציין, שיש המתירים לנשים ללמוד חכמה יוונית, מפני "שהוא תכשיט לה", כלומר שבה ותפארת לה⁴², ולא חוששים למוסרת למלכות, מה עוד שנשים אינן מצוות על ביטול תורה כאנשים⁴³. לסיכום, חז"ל החמירו עם המון העם בלימוד חכמה יוונית, ולא מנעו מהמנהיגים ומהנשים ללמוד תרבות זרה זו. לעומת זאת, לימוד השפה היוונית כשפה זרה וכשפת מדינה הותר לכל שדרות העם – מהמנהיגים ועד להדיוטות.

4. לימוד "בספרים חיצוניים" – ספרי מינות

התייחסות חז"ל ל"ספרים החיצוניים" מתגלה לנו בדבריו של רבי עקיבא: "הקורא בספרים החיצוניים – אין לו חלק לעולם הבא"⁴⁴. בהמשך, אומר רב יוסף, שהאיסור חל אף על ספר בן-סירא⁴⁵. מקורות אלו מופיעים בתלמוד הבבלי. גם בתלמוד הירושלמי מופיע איסור בשמו של ר' עקיבא על לימוד בספר בן סירא וספר בן לענה⁴⁶.

הביטוי "ספרים חיצוניים" – משמעותו: ספרים, שיש בהם חשש לכפירה או ספרים שהוסיפום הנוצרים לתנ"ך ואמרו עליהם, שנאמרו ברוח הקודש, או ספרים, שיש בהם ערעור על הסמכות הפרשנית והמדרשית של חז"ל.

מכאן, שישנו איסור ללמוד בספרים, שאינם כתובים על-ידי חכמי ישראל ואינם קשורים באופן לגיטימי לספרי התנ"ך, "לספרים הפנימיים", כיוון שיש בהם צד של מינות וסטייה מדרך המסורת, עד כדי כך שאף הקורא בהם אין לו חלק לעולם הבא, כפי שאמרנו למעלה.

המעניין הוא, שאין שלילה מוחלטת של ספר בן סירא: ישנם קטעים, שניתן לדרוש אותם בבית המדרש⁴⁷, וכן האמוראים השתמשו בו וציטטו ממנו בכמה מקומות בתלמודים⁴⁸. הגאונים נתנו לגיטימציה לתופעה זו – באומרם, שדרך חכמים לדרוש לשונם של הדיוטות, ומותר ללמוד מן הספר דברי מוסר והתבוננות יפים⁴⁹.

ייתכן לומר, שריבוי המקורות בתלמוד הבבלי, המעיד על השימוש בספר בן סירא, וכן הלגיטימציה שמעניקים לכך הגאונים – לעומת מיעוט השימוש בספר בן סירא בתלמוד הירושלמי – מצביע על מגמות שונות בשני המקומות: בארץ-ישראל – עקב רדיפות השמד וערעור מעמדם של חז"ל בגלל המינים – היה צורך לחזקם ולמנוע את העם מעיסוק בספרים חיצוניים, ואילו בבבל לא חששו להשתמש בספר בן סירא עקב מצבה הרוחני האיתן של יהדות בבל, שהתעצם במשך הזמן.

העמקה נוספת במקורות מגלה לפנינו פן נוסף: פן זה קשור לאסטרטגית הלימוד, כפי שבאה לידי ביטוי בדבריו של רבי אלעזר: "הוי שקוד ללמוד תורה, ודע מה שתשיב לאפיקורס"⁵⁰. על הפסוק "... לא תלמד לעשות כתועבות הגויים ההם"⁵¹, אומר הספרי שם: "לא תלמד לעשות: לעשות – אי אתה לומד, אבל אתה לומד להבין ולהורות"⁵². משמע, שיש צד להתיר לימוד ספרות חיצונית על-מנת לדעת מה להשיב למינים.

כמו כן מתארים חז"ל את לימודי המינות של ר' מאיר: "רימון מצא, תוכו – אכל, קליפתו – זרק"⁵³.

הוזהר אומר: לצורך התמודדות עם המינים ניתן ללמוד לימוד סלקטיבי ב"ספרים החיצוניים" – בניגוד לאיסור, שהובא בראש פסקה זו. מעניין שבמשך הזמן אנו מוצאים שהלימוד "בספרים חיצוניים" הותר, גם אם "אדם רוצה להזהיר אחרים וגם את עצמו מלתעות בדברי לקח" וגם בזה יש "ודע מה שתשיב לאפיקורס"⁵⁴.

5. לימוד "מדעי-הטבע"

יחסם של חז"ל למדעי-הטבע שונה מיחסם ללימוד לשון יוונית או ללימוד חכמה יוונית, וכן שונה מיחסם ללימוד בספרים חיצוניים.

תחום זה נחלק לשתי קטגוריות: מדע הביולוגיה והבוטניקה ומדע האסטרונומיה.

5.א. מדעי הביולוגיה והבוטניקה

בתחומי דעת אלו – כבר התורה דורשת מאתנו להיות בקיאים, בשעה שאנו צריכים להחליט ש"כל אשר לו סנפיר וקשקשת במים – אותו תאכלו"⁵⁵. אין לפנינו בתורה רשימת דגים טהורים וטמאים, כמו שיש בבעלי החיים האחרים הטהורים או אשר אינם טהורים. התורה מטילה עלינו את האחריות ללימוד מדעי, המגדיר את המושגים: קשקשים וסנפירים.

עדויות רבות ומגוונות על עיסוק במדעי הטבע – אנו מוצאים בתקופת האמוראים: רב, ראשון אמוראי – בבבלי (המאה ה-3 לסה"נ), למד שמונה עשר חודש אצל רועה בהמה – כדי לדעת, איזה מום עובר ואיזה מום קבוע – דבר, הדרוש לעניין קדושת בכור בהמה⁵⁶. תלמידי רבי ישמעאל ניתחו גופת עברין שנידון למיתה – כדי לברר שאלה בענייני טומאה וטהרה⁵⁷. יתר על כן, חז"ל מבכרים דעת חוקרים זרים על זו של חוקרים יהודיים. להלן דוגמאות:

התלמוד מטיל ספק בדעתם של חכמים ונותן אמון בדעת חוקרים זרים בשאלה מה המרחק של יניקת הירקות באדמה לגבי איסור כלאיים. אמון זה נתן להם בגלל בקיאותם וידיעותיהם הרבות בחקלאות⁵⁸. כמו כן אנו מוצאים, שחלוקתה של ארץ-ישראל לעניין מצוות ביעור פירות שביעית מבוססת על ההנחה, שאין חיות משנות את מקום מגוריהן. חכמים מביאים כראיה ניסוי מתוחכם של קיסר רומי לביסוס הנחה זו⁵⁹.

5.ב. מדע האסטרונומיה

מימרות שונות של ראשוני האמוראים בבבלי מדגישות את חשיבות מדע האסטרונומיה. מדע זה הוגדר כמצווה ממש⁶⁰ ומתבסס על הפסוק: "ושמרתם ועשיתם, כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים"⁶¹.

על דרך השלילה אמרו חז"ל, מי שיודע להשתמש במדע האסטרונומיה ולא עושה כן הוא מגונה⁶², שנאמר: "ואת פועל ה' – לא יביטו ומעשה ידיו – לא ראו"⁶³. שמואל, מראשוני האמוראים בבבלי, זכה לכינוי "שמואל ירחינאה" מפאת היותו בקיא גדול במדע

זה⁶⁴. כמו כן היה ידוע בקרב האמוראים כבר-סמכא בסודות העיבור והלוח העברי, ונתבקש לפתור בעיות במדע זה⁶⁵.

שמואל העיד על עצמו כבקיא באסטרונומיה: "נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא"⁶⁶, וכך מופיע גם בתלמוד הירושלמי⁶⁷.

שמואל הסתייע במדע זה לצורך חישובים שונים בלוח העברי, בעיבור השנה ובתקופותיה. על-פי עדותו, הוא עסק בתחום כבעיסוק טפל לחלוטין. הוא עשה זאת, בשעה שהתפנה מלימוד תורה והלך לבית-המים⁶⁸, הוא לא התייחס לתחום זה כאל מדע, שמטרתו לקבוע את גורל האדם (= אסטרונומיה), שהרי גורל האדם נתון בידיו והוא יכול לשנות מזלו לטובה⁶⁹. מסופר ששמואל סידר לוח עברי לשישים שנה ושלחו מבבל לר' יוחנן, שישב בארץ-ישראל⁷⁰.

מסתבר, שלימוד מדע זה היה לצורך קביעתו של הלוח העברי, ולא למטרה אחרת, אמוראי בבל ראו בלימוד אסטרונומיה ערך חשוב, ולכן מי שלא עסק בזה – גונה⁶⁰. לימוד תחומים אלה התבסס על מקראות כדי לתת תוקף לדבריהם.

ייתכן לומר, שחכמי בבל, ובמיוחד – שמואל, רצו להגיע למיומנות גדולה במדע זה כדי לקיים את הקהילה בבבל באופן עצמאי בלי להיות קשורים למרכז הרוחני בארץ-ישראל ההולך ומתדלדל. שאלת קביעת המועדות והלוח העברי מאפיינת את המתח הרוחני-שלטוני, שהיה קיים בין אמוראי ארץ-ישראל לאמוראי בבל: ניסיונו של שמואל ואמוראי בבל להכין לוח עברי משלהם התפרש על-ידי אמוראי ארץ-ישראל כניתוק מזיקתם למרכז הארץ-ישראלי ולשלטון הנשיאות שם. ניסיון זה נראה בעיניהם כהמשך למעשה התנא חנניה אחיינו של ר' יהושע, שעבר את השנים בחו"ל⁷¹. המעניין הוא, שלאחר מותו של שמואל נשבו בנותיו בהיכבש נהרדעא עירו, ואמוראי ארץ-ישראל ראו זאת כעונש על חטאו של שמואל אביהן שניסה להתנתק מהמרכז הארץ-ישראלי על-ידי חיבור לוח עברי עצמאי לבני בבל⁷².

6. לימוד "היגיון" לדור הצעיר

על מיטת חוליו משיא ר' אליעזר לתלמידיו עצות טובות, וביניהן: "מנעו בניכם מן ההיגיון"⁷³. משמעותה של המילה "היגיון" בחז"ל איננה ברורה: מצד אחד – משמעותה: הגות ועומק מחשבת, כפי שבא לידי ביטוי בלשון חכמים "לעולם ילמד אדם תורה ואחר-כך יהגה"⁷⁴ ובביטויים "היגיון תורה" או "היגיון בפיהם" במשנת ר' אליעזר⁷⁵ שמשמעותם: עיון ולימוד אינטנסיבי. מצד שני – משמעותה: קריאה ללא עיון מעמיק – כמאמרו של ר' עקיבא "להיגיון – ניתנו, ליגיעה לא ניתנו"⁷⁶.

השאלה הנשאלת היא מהו תחום הדעת, שהתנא ר' אליעזר דו בו? בכתבי הגאונים ישנה הגדרה לתחום דעת זה:

רב צמח גאון מסביר, שיש למנוע מהבנים להגות במקראות, שהם נוטים למינות⁷⁷. אולם לרב האי גאון מיחסים פירוש אחר למושג זה: חכמת הדיבור, דיאלקטיקה, לוגיקה. אין פירוש זה קשור כלל ללימוד מקרא⁷⁸.

פירושים נוספים ניתנו לעצתו של ר' אליעזר, אולם אין הם קשורים לתקופת חז"ל שמאמרנו עוסק בה. כמו כן אין הם קשורים ללימודים כלליים⁷⁹.

מסקנת דברינו היא, שהפירוש היחידי הרלוונטי לענייננו הוא הפירוש, המיוחס לרב האי גאון, שמדבר על חכמה השכל – לוגיקה, הבאה לידי ביטוי גם בחכמת הדיבור. מדוע יש למנוע מבנינו לימוד חכמת החשיבה וחכמת הדיבור? יש לומר, שבאותה תקופה הזהיר התנא ר' אליעזר, הידוע כקפדן ובעל הלכה קדומה ושמרנית⁸⁰, מפני מינות וסטייה מהדרך הפרושית. תורת הלוגיקה הייתה מבוא לחכמת הפילוסופיה של היוונים, ואם ילמדו הבנים חכמת ההיגיון, לפני שירו צמאון שכלם בלימודי הקודש, יש בכך סכנה לטשטוש המסורת והאמונה היהודית. אם נקבל פירוש זה, ייתכן לומר, שלימוד לוגיקה לדור הבוגר, שאמונתו מבוססת וכרסו מלאה בש"ס ופוסקים, אינו אמור להוות בעיה חינוכית-דתית. לסיכום, עצתו של ר' אליעזר: "מנעו בניכם מן ההיגיון" – על דרך הפירוש המיוחס לר' האי גאון – עשויה בהחלט להתאים לתפיסת עולמו של התנא ר' אליעזר, כפי שעולה ממקורות אחרים⁸¹, ובמיוחד – כשמדובר בחינוך הדור הצעיר. אין אזהרה בצוואתו של ר' אליעזר לדור הבוגר, וניתן להסיק, שלימוד ההיגיון לגביו – מותר.

סוף דבר

מעיוננו במקורות חז"ל – מתבררים לנו תחומי-הדעת המגוונים, המקופלים במושג לימודים כלליים. לכל תחום דעת – התייחסו חז"ל בנפרד ובהתאם לנסיבות של זמן ושל מקום. חכמות כלליות, שהיה בהן חשש למינות ולפרישה מדרך המסורת ופגיעה בסמכותם של חכמים, נאסרו על-ידי חז"ל, והיתר לימודן הוא מצומצם, וגם אם הותר – לצורכי מצווה ולגדולים הותר, ולא לקטנים. חכמות אלו כלולות על-ידינו כיום בתחום "מדעי הרוח". לעומת זאת, לימוד אומנות ומלאכה, לימוד שפה זרה ולימוד מדעי הטבע – הוגדרו על-ידי חז"ל כחיוביים, כיוון שתורמים לחיי הקיום הפיזי של היהודי – תוך חיזוק אמונתו בבורא עולם. אבחנתנו מוצאת את ביטויה בלשונם של חז"ל בהיגד הבא: "אם יאמר לך אדם: יש חכמה בגויים – תאמין, יש תורה בגויים – אל תאמין"⁸². כוונת חז"ל במאמר זה הוא להבדיל ולהבחין בין חלק ממדעי-הרוח הנקראים "תורה" – לבין מדעי-הטבע הנקראים "חכמה".

אנו נדרשים גם למסקנות חינוכיות: שילוב לימודים כלליים עם לימודי הקודש – אינו חדש. שילוב זה – שורשיו עמוקים ומסועפים בתולדות החינוך והלימוד של עם-ישראל כבר מימי חז"ל בארץ-ישראל ובתפוצות – על דרך מאמר חז"ל: "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עוון"⁸³. תועלתו תהא רבה מאוד אם נפיק מן השילוב את המירב מבחינה ערכית-דתית – תוך שימת לב ערכית לקשיים אמוניים, העשויים לעלות משילוב זה. קשיים אלו יכולים לשמש מנוף חינוכי-תורני להתמודדות מערכת החינוך הממלכתית דתית עם עולם המדע והמחקר המודרני. חשוב להדגיש את העיקרון הבא: החכמות הכלליות, המותרות במקורות חז"ל, נלוות וטפלות הן ביחס ללימוד התורה וענפיה. לימודים כלליים אלו "משלימים" את לימוד התורה בראיית המציאות וניתוחה לחיזוק האמונה היהודית – תוך שימוש בכלים מדעיים מתקדמים.

מערכת החינוך הממלכתית-דתית חרתה על דגלה את דברי החכם מכל אדם: "בכל דרכיך דעהו, והוא יישר ארחותיך"⁸⁴, לאמור: גם הלימודים הקרויים כלליים הם מסילות להכרת פעולתו של הבורא

בעולם היצירה והעשייה", וכן: "פתיחותו של החמ"ד להשכלה כללית אינה צריכה לשבש את חתירתנו לעיצובו של תלמיד מאמין ושומר מצוות. יתר על כן, המדע וההשכלה הכללית שאנו מקנים לתלמידינו ימשו כרוקחות וכטבחות בעבודתנו בחינוך לאמונה וקיום מצוות"⁸⁵.
תפילתנו הוא, שהמלמד תורה לעמו ישראל יתן בלבנו בינה להבין להשכיל לשמוע ללמוד וללמד, תוך גיבוש השקפה חינוכית המושתתת על היסודות האיתנים של דברי חז"ל.

הערות ומראי מקומות

1. **תלמוד ירושלמי**, מסכת פאה, פרק א', הלכה א'.
2. דברים ל', יט.
3. יהושע א', ח.
4. דברים י"א, יד.
5. **תלמוד בבלי**, ברכות ל"ה ע"ב.
6. **תלמוד בבלי**, קידושין כ"ט ע"א ולי' ע"ב.
7. **תלמוד בבלי**, שבת ק"נ ע"א, וכן **שולחן ערוך**, אורח-חיים, סימן ש"ו, סעיף ז'.
8. **תוספתא**, קידושין, פרק א', הלכה י"א, וכן **תלמוד בבלי**, קידושין כ"ט ע"ב.
9. **אבות דרבי נתן**, פרק כ"א (נוסח ב').
10. **אבות**, פרק ב', משנה ב', וכך גם נפסק להלכה למעשה: **משנה תורה לרמב"ם**, הלכות דעות, ה', יא, וכן **שו"ע**, אורח חיים, קנ"ו, א.
11. **אבות**, פרק ג', משנה י"ז. עיין שם בפירושיהם של הרמב"ם ורע"ב על התועלת והחשיבות שבמיוזגם.
12. **תלמוד בבלי**, מכות ח' ע"ב.
13. **אבות**, פרק א', משנה י'. עיין שם בפירושיהם של רע"ב ותו"ט - אפילו יש לו במה להתפרנס, חייב לעסוק במלאכה, שלא יבא לידי שעמום, ולכן נאמר: "אהוב".
14. קידושין, פרק ד', משנה י"ד.
15. ראה דבריו של ה"פני יהושע" על **תלמוד בבלי**, קידושין פ"ב ע"ב.
16. ראה דבריו של המהרש"א שם.
17. ראה דבריו של החת"ס בחידושו על הש"ס סוכה ל"ו ע"א.
18. **תלמוד בבלי**, ברכות ל"ה ע"ב.
19. אנו מסתמכים גם על עדויות ארכיאולוגיות, שהתגלו במערות קבורה בבית שערים. שם גילו כתובות ביוונית, שמספרן עלה על מספר הכתובות בעברית ובארמית. המערות נחקרו על-ידי מספר רב של חוקרים, וביניהם הפרופסורים: שוובה, מזר ואביגד. מחקריהם פורסמו על-ידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בשיתוף עם מוסד ביאליק בבית **שערים**, כרך ב' (תשכ"ז), וכרך ג' (תשל"ב). ראה עוד בספרו של הרב שלמה גורן: **מועד ישראל**, הוצאת האידרא רבא ומסורה לעם, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 139-148. שם כותב המחבר על תפוצתה הרחבה של השפה היוונית בימי החשמונאים.
20. **תלמוד ירושלמי**, ראש השנה, פרק א', הלכה ג'.
21. **תלמוד ירושלמי**, סוטה, פרק ז', הלכה א', וכן **תלמוד ירושלמי**, שבועות, פרק ג', הלכה י'.
22. מגילה, פרק א', משנה ח'.
23. **תלמוד בבלי**, סנהדרין י"ז ע"א.
24. **תלמוד ירושלמי**, מגילה א', הלכה ט' עפ"י תה" מ"ה, ג..
25. **תלמוד ירושלמי**, מגילה, פרק א', הלכה י"א.
26. **תלמוד בבלי**, סוטה מ"ט ע"ב.

27. ר' יהודה אלברצלוני, **ספר העיתים**, מהדורת שיר קראקא, תרס"ג, עמ' קע"ה.
28. **תלמוד בבלי**, סוטה מ"ט ע"ב.
29. **תלמוד בבלי**, סוטה, פרק ט', משנה י"ד.
30. **תלמוד בבלי**, סוטה מ"ט ע"ב, וכן בבא קמא פ"ב ע"ב, וכן מנחות ס"ד ע"ב. יש הרואים בלשון "ארור" הוראה קדומה ולא מחייבת לפני האיסור והגזירה "שלא ילמד אדם את בנו חכמה יוונית" (תוספות ד"ה ואסור לאדם - תלמוד בבלי, ב"ק פ"ה ע"ב), ויש המייחסים את שני המקורות לאותה תקופה (רש"י).
31. **תלמוד ירושלמי**, פאה, פרק א', הלכה א'. יש הטוענים, ש"יוונית" כאן היא "חכמה יוונית" - לימוד התרבות היוונית בכללה על שפתה הספרותית, שיש לה קשר לעבודה זרה ולשאר דברים הנוגדים את היהדות, ויש הגורסים "חכמה יוונית" במקום "יוונית". ראה בהרחבה בפירושו של הרב עדין שטיינזלץ ("שיטות") שם.
32. **תלמוד בבלי**, מנחות צ"ט, ע"ב וע' תוספות ד"ה ארור אדם שם דף ס"ד ע"ב.
33. אומנם ר"ש בר נחמני בשם ר' יוחנן פירש את הפסוק לא כציווי אלא כהבטחה וברכה, ואף אם קרא ק"ש שחרית וערבית קיים "לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך" וגו'. עיין במקור בהערה הקודמת.
34. **תלמוד בבלי**, ברכות י"ב ע"ב.
35. כתבי הרמב"ן, כרך א' מהדורת הרב ח"ד שעוועל, **איגרת "סרם אענה"**, עמ' ש"נ, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ג, עמ' ש"נ.
36. **תלמוד בבלי**, סוטה מ"ט ע"ב.
37. **תלמוד ירושלמי**, עבודה זרה, פרק ב', הלכה ב', וכן **תלמוד ירושלמי**, שבת, פרק ו', הלכה א'.
38. פרופ' ש. ליברמן, **יוונית ויוונית בארץ ישראל**, עמ' 225-227, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 225-227.
39. פירוש "בית הבחירה" על קידושין (המאירי), מהדורת שלזינגר, ירושלים, דף כ"ט.
40. **תלמוד ירושלמי**, שבת, פרק ו', הלכה א' (עיין על אתר בפירושו של "קרבן העדה").
41. פרופ' ג. אלון, **מחקרים בתולדות ישראל**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשי"ז, כרך שני, עמ' 248-277.
42. אמנם בהמשך הסוגיה שם מפקפק ר' שמעון בר אבא, אם ר' יוחנן נתן היתר כזה מימיו.
43. **תלמוד ירושלמי**, פאה פ"א, ה"א ותלמוד ירושלמי, סוטה, פ"ט, ה"טו.
44. **תלמוד בבלי**, סנהדרין צ' ע"א.
45. **תלמוד בבלי**, סנהדרין ק' ע"ב.
46. **תלמוד ירושלמי**, סנהדרין, פרק א' הלכה א'. וע' בדברי ליברמן (הערה 38 לעיל) עמ' 230-231 והערה 55.
47. **תלמוד בבלי**, סנהדרין ק', ע"ב.
48. **בתלמוד הבבלי** - עיין ברכות דף מ"ח ע"א, עירובין ס"ה ע"א, חגיגה י"ג ע"א, יבמות ס"ג ע"ב, כתובות ק"י ע"ב, בבא בתרא צ"ח ע"ב וקמ"ו ע"א, סנהדרין ק' ע"ב, נידה ט"ז ע"ב.
49. **בתלמוד הירושלמי** - עיין ברכות פ"ז, ה"ב, חגיגה פ"ב, ה"א, נזיר פ"ה, ה"ג.
50. רב האי גאון **אוצר הנאונים** למסכת ברכות מהדורת ב"מ לוין ירושלים, תשל"ו דף מ"ח ע"א.
51. **אבות**, פרק ב', משנה י"ד.
52. דברים י"ח, ט.
53. וכן בתלמוד הבבלי, שבת ע"ה ע"א.
54. **תלמוד בבלי**, מסכת חגיגה ט"ו ע"ב.
55. **אגרת שו"ת** מאת הרב א"י בלוך זצ"ל, פורסם ברבעון **המעין**, ג', תשל"ו, עמ' 1-6.
56. ויקרא י"א, ט.
57. **תלמוד בבלי**, סנהדרין ה' ע"ב.
58. **תלמוד בבלי**, בכורות מ"ה ע"א.
59. **תלמוד בבלי**, שבת פ"ה, ע"א.
60. **תלמוד ירושלמי**, שביעית, פרק ט', הלכה ב'.

60. **תלמוד בבלי**, שבת ע"ה ע"א. עיין עוד בבה"ג עשה ק"ה, וכן בסמ"ג, עשין מ"ז, וכן בסמ"ק ק"ג, שפנו מדע זה במנין המצוות.
61. דברים ד', ו.
62. **תלמוד בבלי**, שבת ע"ה ע"א.
63. ישעיהו ה', יב.
64. **תלמוד בבלי**, בבא מציעא פ"ה ע"ב.
65. **תלמוד בבלי**, ראש השנה כ' ע"ב.
66. **תלמוד בבלי**, ברכות נ"ח ע"ב.
67. ברכות, פרק ט', הלכה ב'.
68. **מדרש רבה**, דברים, פרשת ח' (ניצבים) פיסקה ו', וכן עיין בפירוש ה"תוספות", תענית ז' ע"א ד"ה אף דברי תורה: שם מוסברות המילים "בעידן דנפקא למיא, פירוש: להטיל מים".
69. **תלמוד בבלי**, שבת קנ"ו ע"ב.
70. **תלמוד בבלי**, חולין צ"ה ע"ב.
71. **תלמוד בבלי**, ברכות ס"ג ע"א.
72. **תלמוד ירושלמי**, כתובות, פרק ב', הלכה ו'.
73. **תלמוד בבלי**, ברכות כ"ח ע"ב. עיין עוד במסכת דרך ארץ רבא, פרק ג', שם בדפוס מופיע בשם ר"א בן עזריה, אולם לא מוזכר "מנעו בניכם מן ההיגיון", וצריך עיון.
74. **תלמוד בבלי**, עבודה זרה י"ט ע"א, וכן ברכות ס"ג ע"ב, עירובין כ"א ע"ב.
75. **תלמוד ירושלמי**, סנהדרין, פרק י', הלכה א'.
76. פרקי דר' אליעזר, מהדורת מ' היגר, פרק ל"א, ד"ה "ששה נקראו בשמותן", וכן פרק י"ח, ד"ה "עשרה דברים נבראו". עיין עוד במדרש תנאים לדברים, מהדורת ד"צ הופמן, ברלין 1908 לפרק ה', יד (עמ' 22). שם מופיע הצירוף "הגיון תורה ותפילה" שכנראה משמעותו: קריאה והגיה בלבד.
77. ספר **יוחסין השלם**, ר' אברהם זכות מהדורת פיליפובסקי, לונדון, תרי"ז, עמ' 124.
78. **אוצר הגאונים**, ברכות, עמ' 39, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים, תשל"ו, עמ' 39.
79. עיין בפירושו של רש"י **בתלמוד הבבלי**, ברכות, דף כ"ח ע"ב. וכן בספר **הערוך** לרבי נתן מרומי בערך: הג, וכן ברשב"ם בפירושו לבראשית ל"ו, ב, וכן בראב"ע בספרו **יסוד מורא**, מהדורת בן-מנחם, תשל"ל, דף י"ד, עמ' א', וכן בפירושו של רבי שמואל ב"ר יהודה אבן תיבון בחיבורו **פירוש המילות הזרות**, מהדורת י. אבן שמואל, עמ' 43-44, תש"ו, ירושלים, וכן בפירושו של הרב עדין שטיינזלץ **לתלמוד הבבלי**, ברכות כ"ח ע"ב, הוא טוען, שישנה סכנת סילוף בלימוד מקרא כפשוטו, ולכן בהמשך מבקש רבי אליעזר להושיב את הבנים בין ברכי תלמידי חכמים.
80. **תוספתא**, יבמות, מהדורת צוקרמאנדל, פרק ג', הלכה ד', ירושלים, תשכ"ג, וכן **תלמוד בבלי**, יומא ס"ו ע"ב, סוכה כ"ז ע"ב וכ"ח ע"א, תענית כ"ה ע"ב, בבא מציעא נ"ט ע"ב, וכן בבא קמא פ"ד ע"א. ועיין עוד אצל הסוברים, שאזהרתו של רבי אליעזר מתאימה לשיטתו שלא לחדש מסבת עצמו, אלא אם כן קיבלה מרבתי. א. היימן **תולדות תנאים ואמוראים**, ירושלים, תשכ"ד, כרך א', עמ' 174, וכן במאמרו של הרב ר. קצנבלוג המובא בספר **אמונה דת ומדע**, מהדורה ב', ירושלים, משרד החינוך והתרבות, תשל"ג עמ' י"א-כ"ג. הנ"ל טוען שמחמת השפעת הנצרות ואי קבלת התושב"ע זייפו הנוצרים את הבנת התנ"ך כהבנתם בניגוד למסורת, ועיינו במקרא באופן ביקורתי-שלילי - דבר המהווה סכנה לדור הצעיר. דבר זה עולה בקנה אחד עם גישתו השמרנית-מסורתית של רבי אליעזר - כפי שאמרנו. ועיין עוד בהרחבה על גישתו השמרנית והמתמירה של רבי אליעזר, בספריו של מו"ר הרב פרופ' י. ד. גילת ז"ל: **משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה**, תשכ"ב, דביר, ת"א, וכן **פרקים בהשתלשלות ההלכה**, תשנ"ב, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, עמ' 60-61, 67-68, 73-83, 99-97.
81. עיין עוד במאמרו של הרב מרדכי ברויאר, המובא בספר זכרון לרב ד"ר דוד אוקס ז"ל, **מכתם לדוד**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשל"ח, עמ' 242-261. שם טוען הנ"ל, כי ריבוי הפירושים על מאמרו של רבי אליעזר שיקף את הגישות השונות ללימוד המקרא ולעיסוק בחוכמות כלליות במרוצת הדורות ובמרכזים היהודיים

השונים שלאחר תקופת חז"ל, שבה אין מאמר זה עוסק. ואכמ"ל.

82. איכה רבא, פרשה ב', פסקה י"ז.

83. אבות, פרק ב, משנה ב'.

84. משלי ג', ו.

85. מתוך: **קווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתי-דתי**, מינהל החינוך הדתי, משרד החינוך, ירושלים, ה'תשנ"ג, עמ' 14, 25, 26. ראה עוד בחוברת **מבנה לימודים ועקרונות תוראה בביה"ס הממ"ד**, מינהל החינוך הדתי, משרד החינוך, ירושלים, ה'תשנ"ז, עמ' 11-12. דיון מורחב באידאה חינוכית זו בחינוך הממ"ד - ראה בספרו של פרופ' משה ארנד: **חינוך יהודי בתורה פתוחה - ציוני דרך**, אוניברסיטת בר אילן, מהדורה חדשה ה'תש"ס, פרק ה', עמ' 134-136, ובהערות השולים שם. גם בפרוזה לא נגרע המתח החינוכי שבו עוסק מאמרנו. ראה, למשל, בספרו של הרב חיים סבתו: **אמת מארץ תצמח**, הוצאת ספרי חמד, ידיעות אחרונות, ה'תשנ"ז. שם מתאר המתח את המתח הקיים בין חובת לימוד תורה לבין לימוד לימודים כלליים בתורה דתית שמרנית, ובמיוחד בעמ' 61-74.